

Gürgenç / 3-nji kitap -16

Category: Kitapcy,Taryhy proza
написано kitapcy | 25 января, 2025
Gürgenç / 3-nji kitap -16 XVI BAP

Gyýasetdin äl Gurlynyň Horasanda eden-etdikleriniň habaryny eşidip, dergazap bolan Horezmişa Muhammet gurlylar bilen hasaplaşmagyň ugruna çykdy. Goşunynyň güýjini has artdyrdy. Ol tagta çykyp, Horezmişa adyny alanyndan soň, ilkinji sapar goşuna özi baş bolup, uzak sapara gidýänligi üçin käbesi Terken hatynyň ak patasyny almaga onuň huzuryna bardy. Terken hatynyň hemme zatdan habary bardy. Ol oglunuň diňe ak patasyny almak üçin däl, boljak-goýjak zatlary hem maslahatlaşmak üçin geler diýip garaşýardy. Muhammet gapydan girenden:

– Gel oglum, geç otur – diýip, owazy doly mähir bilen garşı aldy.

Muhammet geçip oturyp, saglyk-salamatlyk soraşylandan soň Terken hatyn Muhammetden öň özi söze başlady:

– Uly ýörüše atlanypsyň, oglum. Ýoluň ak, ýoldaşyň hak, saparyň şowly bolsun! Omyn! – diýip, ellerini yüzüne syldy. – Şu ýörüşiňde oglum, seniň şalyk parasadyň, serkerdelik sungatyň ýüze çykar, enşalla. Ýurduň Horezmini öňe çykarmak üçin ilkinji nobatda gurlylary syndyrmagyň gerek, ikinji nobatda gara hytaýlary...

-Käbäm – diýip, Muhammet ejesiniň sözünü böldi. – Hudaýdan uly geplemäli. Gurlylar hem kiçi-gaýrym güýç däl. Söweşde kimiň üstün çykjagyny Alla bilýär. Men niýetimi ýeňise tutup barýan, netijesi Allanyň mededine bagly.

-Allajanyň mededini aýamasyn senden. Şeýlede oglum, ulamalarymyzyň serweri Şyhabetdin äl Hywaky hezretleriniň ak patasyny hem alyp gitseň, ol hezretiň keramaty-da goldar seni.

– Käbäm Şyhabetdin hezretleri uruşa garşı adam. Men uruşa gidip barýan diýsem pata bermez.

– Berer oglum. Sen hökümdar ahyryn. Hökümdaryň sözünü syndyrmadan gorkar.

– Gorkusyna berlen pata peýda berermi onsoň? – diýip, Muhammet

ejesine garap kinaýaly ýylgyrdy.

– Onda, bileniň et. Men saňa ak patamy berdim. Alla ýaryň bolsun, oglum!

Muhammet şa ejesiniň huzuryndan çykyp, baş serkerdesine goşunu ýörüşi taýýarlamagy buýurdy. Soňra sähetli günü saýlap, agyr goşun bilen Horasan sary ýola düşdi. Uzak ýoluň dowamynda ol hyýalbentlige berlip, dürlü oýlara çümüp, Şähristana baryp ýetdi. Şu ýerde ol käbesiniň «Şu ýörüşde seniň şalyk parasadyň, serkerdelik sungatyň ýuze çykar» diýeni kellesine gelip, uruşdan öň parasadyny işledip, bir akyllı çäre ulansa, belki gandöküşlik etmän, maksada ýetip bolar diýen pikire geldi. Şu pikir bilen ol gurlylaryň soltanyna şeýle mazmunda bir nama iberdi: «Muhterem Gyýasetdin soltan! Men Sizi atam ornunda görýärdim. Sizdenem atalyk tamasyны edýärdim. Emma Siz meniň başyma düşen jydalykdan peýdalanyp, bize degişli ýerleri basyp alypsyňyz. Eger Siz şol alanlaryňzy gaýtaryp berseñiz, ol ýerleri dolandırmak üçin goýup giden dikmeleriňiz ýurduňza sag-aman gaýdyp barar. Eger muny islemeseñiz söweše taýýarlanyberiň. Siz indi garrap lagşan adam, maňa bäs gelip bilmejegiňizi oýlanyň...» Namany alan soltan Gyýasetdin äl Gurly oýlandy. Horezmşaga bäs gelip bilmejegini däl, üstüne geljek horezmlilerden nädip üstün çykjagyny oýlandy. Ol Hindistandaky inisi Şyhabetdin goşunu bilen gelýänçä, Horezmşanyň hatyna jogap bermezlige karar etdi.

Horezmşa wagtynda jogap gelmändigi üçin artyk garaşmady, herekete geçdi.

Ol ilki goşunu Hyrata çekdi, sebäbi Äl Gurly ýesir alan horezmlilerini Hyratda saklaýardy. Olaryň arasynda inisi Täjetdin Alyşä, emir Çakyr dagylar hem bardy.

597-nji hijriniň zulkada aýynyň (1201 awgust) başında Horezmşanyň goşunu Hyraty gabady. Muny öňünden duýan Gyýasetdin äl Gurly şäheri goramak üçin uly taýýarlyk gören ekeni. Ol ýegeni Alp Gazynyň baştutanlygynda Horezm leşgeriniň garşysyna goşun goýup, goragy güýçlendirdi. Şeýlede Hindistandan inisi Şyhabetdini goşunu bilen çagyrdy. Alp Gazynyň goşunu horezmlilere berk garşylyk görkezdi. Emma «Pişigiň ýuwrekligi samanhana çenli» diýenleri ýaly, kyrk

günden soň garşylyk gowşady, ýöne teslim bolmadylar. Horezmşa şäheriň gala diwaryny manjalyklar bilen ýykyp girmäge dözmedi-de, Alp Gazyny gepleşige çagyrdy. Alp Gazy Horezmşanyň huzuryna özi gelmäge gorkup, üç sany aksakgal ulamalary öz adyndan wekil edip iberdi. Horezmşa wekilleri gowy garşy aldy. Ol:

-Muhterem ulamalar, biziň şäheriňize goşun çekip gelmekden maksadymyz şäheriňizi basyp almak, talamak ýa-da başga bir zeper ýetirmek däl. Soltan Gyýasetdin tarapyndan ýesir alnyp, şu ýerde saklanýan ýurtdaşlarymyzy azat etmekdir. Biziň Alp Gazydan birinji talabymyz: şol ýurtdaşlarymyzy at-ýaragy bilen gaýdyp bersin. Ikinji talabymyz: uzak ýoldan gelýänçä hem yzyna gidýänçä leşgeriň harjy-harajadyny ýapýan ýigrimi müň altyn dinar bersin. Biziň şu talaplarymyz berjaý edilse, gabawy aýyryp, yzymyza gideris.

Horezmşanyň sözünü ünsli diňlän wekiller başlaryny atyp, makullan ýaly etdiler. Olaryň başcysy jogap sözünde şeýle diýdi:

– Merhemetli Horezmşa hezretleri, Siziň şu talaplarynyzy Alp Gazy alyjenaba ýetirmek biziň borjumyz. Ýetirmek bilen ony talaplarynyzy berjaý etmäge ündäris hem. Eger unamasa, siziň sözüñiziň soñunda sypaýylyk edip, aýtmadyk sözüñizi özümüz aýdarys.

Horezmşa kellesini ýaýkap ýylgyrdy:

– Düşbi adamlaryň sadagasy gidibermeli. Siz meniň aýtmadyk sözümi aýtmasañyzam talaplarymyz ýerine ýetirilmese näme boljagyny özi-de bilýändir – diýip, Horezmşa ýaňy aýtmadyk sözüniň manysyny aýdanyny duýman galdy.

Wekiller hiç zat diýmeseler-de, öz içlerinde «Horezmşa sypaýylygyny ahyryna çenli saklap bilmedi-ow» diýen bolsalar gerek, bir hili başlaryny ýaýkap hoşlaşmak bilen boldular.

Wekiller gideninden soň, köp garaşmaly bolmady. Şol günüň ertesi guşluga golaý şäheriň derwezesi açylyp, ondan Täjetdin Alyşa başlyklaýyn horezmliler atlarynda çykyp gaýtdylar. Horezmşanyň ikinji talaby bolsa Alyşanyň öñünde tutup gelýän torbasyndady.

Horezmşa Hyratdan işini bitirip, goşunyny Merwe tarap çekdi.

Niýeti Merwde oturan Hinduhan bilen ýüzleşmekçidi. Şonuň üçin öňünden Hinduhanyň ýaşlykdaky bile oýnap ösen dosty Nedirbeg ýüzbaşyny iberip, onuň elinden Merwi almakçy däldigini, islese Nyşapury-da alyp berip, Horasana waly edip goýjakdygyny, onuňam garyndaşlyklarynyň hatyrasyna duşmançylykly hereketleri etmezligini sargap goýberdi. Şeýle ýagşy niýet bilen ýol söküp, Merwiň ýary ýoluny geçen Horezmşa garaşylmadyk ýagdaýa duş geldi. Gözýetimde Merwerud derýasynyň boýunda duran agyr leşgere gözü düşen Horezmşa onuň Hindistandan gaýdan Şyhabetdin äl Gurlynyň goşunydygyny añyp, serkerdelerine goşuny derhal söweş tertibine getirmegi buýurdy. Goşun söweşe taýýar edilse-de, Horezmşa söwessiz ylalaşyp bolmazmyka diýen pikir bilen bir serbazyna ak baýdak göterdip, özi orta ýola baryp, atynyň başyny çekdi. Şyhabetdin äl Gury ak baýdakly iki atlynyň orta ýola gelip saklanandygyny görüp, olaryň habaryny almaga bir serkerdesini iberdi. Garşysyna gelip, atynyň başyny çeken adam agzyny açmanka Horezmşa oña:

- Men Alaweddin Muhammet şadyryň. Yzyňa dolanyp, hökümdaryňa aýt. Onuň özi gelsin. Gepleşmeli gep bar – diýdi. Gelen adam geplemän yzyna dolandy. Horezmşanyň aýdanyny diňläp, Şyhabetdin äl Gurly:
- O-ho! Horezmşanyň özümi şol duran?! Hany baryp göreli, nämeler aýtjakka – diýip, ýanyndaky bir näker bilen Horezmşanyň duran ýerine geldi. Muhammet şa ýaşy jähetden Şyhabetdin äl Gurydan kiçi bolandoň, ýaşkiçilik edip:
- Essalawmaleýkum, Şyhabetdin äl Gurly hezretleri – diýip salam berdi. Äl Gurly salamy başyny atyp alan boldy-da:
- Nämä geipiňiz bolsa aýdyberiň, diňleýäs – diýdi. Horezmşa Äl Gurlynyň özüne, adyny tutman, gödek ýüzlenenine gahary gelse-de bildirmän söze başlady:
- Muhterem Şyhabetdin hezretleri, Horasan ýurdy pederimiz Tekeş soltandan bize galan miras ülkedigini bilýänsiňiz. Muny agaňyz Gyýasetdin äl Gury hezretleri hem bilyär. Emma muňa garamazdan ol Horasanyň Nyşapur, Merw, Sarahs, Abuwerd, Nusay ýaly şäherdir-galalaryny basyp alyp, ol ýerlerdäki biziň adamlarymyzy öldürenini öldürip, galanlaryny çykaryp kowup, öz dikmelerini goýup çykdy. Biz agaňza basyp alan ýerlerini

gaýdyp bermegini sorap nama iberdik. Emma ondan henize çenli jogap ýok. Biz goşun çekip gelsegem, entek ol basyp alnan ýerlere barmadyk. Hyrata baryp, agaňyz tarapyndan ýesir alnyp, ol ýerde saklanýan adamlarymyzy hem-de ýol harajadymyzy alyp gaýtdyk. Şähere girmedik, hiç hili zeper hem ýetirmedik. Görüşiňiz ýaly siziň biz bilen uruşmagyňza esas ýok. Şol basyp alnan ýerlerimiz gaýdyp berilse, mundan beýlägem aramyzda jeň-jedel bolmaz.

Şyhabetdin äl Gurly Horezmşaga kinaýaly seredip, aky ýylgyrdy:

– Horezmşalar hiç wagtam jeň-jedelsiz oňmandyr. Biz siziň taryhyňzy bilýäs-ä. Ataňyz Horezmşa Atsyz soltan Sanjaryň tabynlygynda bolsa-da, onuň bilenem söweş etdi. Il Arslanyň, Tekeş soltanyň ýörüşleri, basyp alan ýerleri bütin dünýäge mälim.

– Siziňki-de dünýäden gizlin däl, muhterem Şyhabetdin. Sizi hindileriň özi çagyran däldir-ä – diýdi Horezmşa.

Äl Gurly:

– Dogry. Bizem Hindistany basyp aldyk. «Eşek eşekden galsa, gulagy kesik» diýenleri ýaly, bizem Horezmşalardan kem bolmaly diýdik-dä – diýip güldi. – Şeýle bolansoň «Aramyzda jeň-jedel bolmaz» diýip, meni ynandyrjak bolmaň. Jeň-jedel etmejek adam beýle agyr goşun bilen gelmeyär. Agamyz soltan Gyýasetdin hem meni Hindistandan ýöne ýere çagyrmadı. Indi bizem güýjimizi bir synap göreli – diýip, Şyhabetdin äl Gulry atynyň başyny dönderip, ýoldaşy bilen çapyşyp gitdi.

Horezmşa, aslynda, gurlylar bilen söweşe gaýdypdy. Gurlylaryň söweşjeň pilleriniň bardygyny hem bilyärdi. Şonuň üçin ätiýajy elden bermän, pilleriň garşysyna-da «ýarag» taýýarlap gaýdypdy. Pilleriň otdan gorkýanyny bilen gadymy horezmliler hem öküzleriň şahlaryny alawlandyryp, Gaznalynyň pilleriniň garşysyna süren ekenler. Muhammet şanyň «guraly» bolsa ujuna gara ýag siňdirilen esgi dolanan uzyn demir naýzalardy.

Şyhabetdin äl Gurly goşuna ýetip barandan ol ýerde-de goşun söweş tertibine getirlip başlandy. Öñ hatardaky atylar ikiýan tarapa aýrylyp, olaryň yzynda duran piller öñe çykaryldy. Pillerem az däl ekeni, ýüze golaý bardy. Şyhabetdin äl Gury pillerine daýanyp, «Bizem bir güýjimizi synap göreli» diýen

ekeni. Muhammet şa bu ýagdaýda söweşi nähili usulda alyp barmalydygyny serkerdelerine gygyryp diýen ýaly aýtdy. Şonuň aýdyşy ýaly öñ hatardaky atlylar iki ýan tarapa aýryldy, atylaryň yzyndaky demir naýzaly pyýadalar naýzalarynyň ujundaky ýagly esgä ot berip, garşydan gelýän pillere tarap hüjüme geçdiler. Piller kelleleriniň deňinde galkyp gelýän äpet ýalynly ody görüp, aýylganç ses edip, öñ aýaklaryny bir göterip ýere urdylar-da, ikiýan tarapa gaçdylar. Pillere niýetlenen alawlar indi gurlylaryň pyýadalarynyň üstüne ýagylýardy. Gurlylar alawly naýzalaryň garşysyna gylyjam göterip bilmän, galkanlaryny penalap yza serpikýärdiler. Yere togalanyp, üstüne degen oduny özürjek bolýanlary-da az däldi. Onýanca iki tarapa aýrylan atylaryň ortasynda gylyç-galkanly söweş gyzypdy. Gurlylaryň yzdaky pyýadalary jeňe girende otlar ýanyp tükendi. Indi pyýadalaryň ortasynda-da gylyçlaşma başlandy. Horezmlileriň yzdaky pyýadalary hem ýetip gelip, jeňiň gerimi barha giňelýärdi.

Kellelerine gylyç degip, çarpaýa galan atlaryň kişñeýişleri, adamlaryň gykylyklary, ýaradarlaryň ah-waýlary, gylyç-galkanlaryň tarkyldy-şarkyldylary goşulyp jeň meýdanynda asmanu-zemini tutan uly gopgun turupdy. Şeýle ýagdaýda jeň uzak dowam etdi. Iki tarapdan hem pidalar az bolmady. Dirileriň hem ysgyny gaçdy, söweşiň depgini gowşady. Şonlukda gurlylar iki sany ak baýdak göterip, söweşi togtatmagy teklip etdiler. Söweş togtatyldy. Kimiň ýeňeni, kimiň ýeňleni belli bolmady. Yöne «Zeleliň ýarysyndan gaýtmagam peýda» diýleni ýaly taraplaryň şu ýagdaýda aýrylyp gitmegi bilen ýene-de beriljek ençeme pidalaryň öni alyndy.

* * *

Horezmşa Alaweddin Muhammet Hyratdan gaýdanynda ilki barmagy niýetlän şäheri Merwe gelip ýetdi. Ol öñünden iberen adamy Hinduhana aýdyp goýberen zatlaryny düşündiren bolsa, baş egip, öñümden çykar diýip tama edipdi. Emma öñünden ne Hinduhan çykdy, ne goýberen adamy Nedirbeg. Birhaýukdan şäheriň derwezesi açylyp, ondan pyýadalap gaýdan alty sany ak selleli aksakgallar Horezmşanyň öňüne gelip baş egdiler. Olaryň biri

öňe saýlanyp, Horezmşaga ýüzlendi:

– Merhemetli Alaweddin Muhammet şa hezretleri, biz Siziň atowazaňyzy eşidýärdik. Ine indi özüniz bilen didarlaşmak nesibämizde bar eken...

Horezmşa onuň sözünü böldi:

– Yaşuly öň didarlaşmadık bolsaňyz, meniň Muhammet şadygymy nirden bilyärsiňiz?!

– Başyñzdaky tylla jyga, yüzüňizden damyp duran nur Allanyň nazary düşen adamdan başgada bolmaýar, Aly hezret – diýip, yaşuly ýylgyryp jogap berdi. «Öwgi aýallar bilen patşalara ýag ýaly ýaraýar» diýenleri çyn bolmaga çemeli Horezmşanyň hem ýüzi açylyp, gülümjiräp:

– Dowam ediberiň sözünü – diýdi.

Ýaşuly dowam etdi:

– Aly hezret, mundan bir ýyl çemesi öň Siziň Çakyr at Türk diýen emiriňiz leşger çekip gelipdi. Şonda-da Hinduhan häzirki edişi ýaly şäheri taşlap çykyp gidipdi. Emir Çakyr leşgerine ilata azap bermezligi tabşyrsa-da çeträkdäki köçelerde talańçylyk hem aýal-gyzlara zorluk edenleri hem boldy. Zorluk eden iki ýaş serbazy ilityň adamlary öldürdiler. Bu sapar hem şeýle ýaramaz ýagdaýlar bolmaz ýaly leşgeriňiz şu ýerde, şäheriň daşynda goş taşlasa biz söwüş dagy hem ederis.

Horezmşa ýaşulynyň sözünü diňläp, teklibini makullady.

Soňundan:

-Ýaşuly, siziň aýtmagyňza görä Hinduhan ýene gaçypdyr-da. Heý nadan diýsänim. Biziň oña hiç hili ýamanlygymyz ýokdy, gaýtam gowy teklibimiz bardy. Biz şu teklip bilen oña adam iberdik. Biziň şol adamymyzdan siziň habarynyz ýokmy?

– Köşge Horezmşadan bir adam gelipdir diýip eşitdik. Soň onuň nirä gideninden habarymuz bolmady.

– Be, olam köne dostuna goşulyp gidiberdimikä? – diýip, Horezmşa ýanynda duran inisi Täjetdin Alyşaga garady:

– Aý, ýok. Nedirbeg öz erkine gitmez, eger Hinduhan zorlap alyp giden bolaýmasa – diýdi. – Şähere girip, köşge barsak bileris, onuň nirä gidenini köşkde galan adamlar bar bolsa aýdar.

Horezmşa alty sany serbazy çagyrdy. Olara aksakgallary

atlaryna mündürip, özleri jylawynda şähere eltmegi tabşyrdy. Soňra goşuna dynç almak üçin şu ýerde goş taşlamagy buýuryp, özi ýakyn adamlary, goragyndaky serbazlar bilen şähere girip, köşge bardy. Ine şonda bir täsin ýagdaýyň üstünden çykdy: Horezmşanyň öñünden çykan köşgүn garawulymy, bagbanymy bir goja adam onuň başyndaky tylla jygany görüp, tagzym etdi-de:

– Muhterem Horezmşa hezretleri, şu açary Hinduhan jenaby aylary Size bermegimi tabşyryp gitdi – diýip, titräp duran elindäki uzyn bir garyş açary Muhammet şaga uzatdy. Haýran galmak bilen açary eline alan Horezmşa:

– Bu hazynasynyň açarymy? – diýip sorady.

– Ýok, Aly hezret, ol hazynasyny alyp gitdi. Bu özüniň bolýan jaýynyň açary. Ol jaýa bir adamy bekläp, açaryny maňa berende «Iki-üç güne Horezmşa geler, şoňa çenli gapyny açma, açary özüne ber» diýdi.

– Heý, deýýus. Bekläräp gideni Nedirbegdir, başga kim bolsun! – diýip, Muhammet şa kellesini ýaýkady. Goja kişä: – Yör, görkez ol jaýy – diýdi. Baryp jaýy açdylar. Şahana ýatalgada ýatan Nedirbeg jaýa ilkinji bolup giren Horezmşany görüp, tarsa ýerinden turdy, tagzym edip salam berdi. Horezmşa:

– Nedirbeg dostuň seni sylap öz jaýynda ýatyryp gidipdir-ä – diýdi. Şanyň degişmesine ýanyndakylar gülüşdi, Nedirbegiň özi-de çalarak ýylgyryp goýdy.

– Dostuň ýene gaçyp gidipdir-ä, Nedirbeg. Sen näme, meniň teklibimi düşündirmediňmi?

– Düşündirme kemini goýmadym, Aly hezret. «Seni tutuş Horasana hökümdar edip goýmakçy, meni-de ýanyňa wezir edip al, gije-gündiz hyzmatynda bolaýyn» diýip, näler özelendim. Ynanmady. Maňa «Sen samsyk. Men samsyk däl. Tagty eýeläp oturan adam tagtyna dawagär adama hiç haçan ýagşylyk etmez, eline düşdugi kellesini aldyrar. Bu taryhdan mälim. Seni-de şu jaýa gulplap gitmesem bolmaz. Ýogsa, yzymdan aňtap, giden ugrumy Muhammede salgy berersiň. Iýjek-içjek zatlaryň goýuldy arkaýyn ýatyber» diýip gitdi.

Nedirbegiň gepine Horezmşadan başgalary gülüşdiler. Horezmşa:

– Ýigitler, bu ýerde güler ýaly zat ýok. Men-ä Hinduhanyň boluşyna gynanýan – diýdi.

- Menem gaty gynanýan – diýdi Nedirbeg.
- Sen-ä wezir bolup bilmän galanyňa gynanýansyň – diýen Alyşanyň degişmesine beýlekilere goşulyp Horezmşa-da güldi. Ol Nedirbege garap:
- Señki düşünkli, serkerdelikden wezir bolan gowy-da – diýdi.
- Sen indi wezir bolup bilmän galanyňa gynanma, wezir bolanyňdan häkim bolanyň gowy dälmi? Men seni şu ýere – Merwe häkim goýup gitjek.

Bu söz Horezmşanyň agzyndan çykandan adamlar «0ň bolsunyny» alyp göterdiler. Durmuşda, şunyň ýaly, garaşylmadyk wagtda adama bagt ýa-da betbagtlyk getiryän ýagdaýlar hem bolýar. Nedirbegiň dilinden sypan «wezir» diýen sözi Horezmşanyň eradasy bilen «häkim» sözüne öwrülip, Merwiň köşgünü eýeledi oturyberdi. Ýöne bu galagoply zamanda onuň bu köşkde näçe wagt oturjakdygy belli däldi.

Nobat Nyşapura geldi. Horezmşa ony jeňsiz-söweşsiz almak üçin ol ýerdäki soltan Gyýasetdiniň goýan dikmesi ýegeni Zyýaweddine Nyşapuryň ata-babalarynyň döwründen bări Horezme garaşly bolandygyny ýatladyp, şäherden çykyp gitmegini talap edip nama gönderdi. Garaşdy, emma geler wagtynda jogap gelmedi. Ýene garaşmaga takaty ýetmedik Horezmşa 597-nji hijriniň zülhijja aýynda (1201. sentýabr) gelip, Nyşapury gabady. Gabaw iki aý dowam etdi. Güýçli hüjümlere güýçli garşylyk hem görkezildi. Emma içerdäkileriň ýagdaýy daşardakylaryňka garanda bar-ha agyrlaşdy. Şondan soň garşylyk uzaga çekmedi, galanyň depesinde ak baýdak göterildi, Horezmşa hüjümi saklady. Salym geçmän ýaýyň okuna baglanan hat gelip düşdi. Hatda «Muhterem Alaweddin Muhammet Horezmşa hezretleri, Siz bize aman bermek hakynda şalyk sözüñize möhür basyp, iberseňiz, biz şäheri Size tabşyryp, goşunymyz bilen çykyp gideris. Zyýaweddin äl Gurly» diýen dört setir ýazgy bardy. Horezmşa ýazgyny okap, kellesini ýaýkap güldi:

- Bu Zyýaweddin diýen gurly işini çig edýänlerden däl oguşýa. «Şalyk sözüñize möhür basyp...» diýsine! – diýip, münsüni çagyrtty. Münşi döwet-galamy bilen hazır boldy.
- Ýaz! – diýdi Horezmşa oña: «Muhterem Zyýaweddin äl Gurly jenaplary! Biz şalyk sözümüz bilen size aman beryärис. Ýöne

çykyp gitmeziňizden öň biziň huzurymyza gelseňiz, iki tarap üçin hem peýdaly teklibimiz bar. Muhammet Horezmşa». Hat möhür basylyp, ok-ýaý bilen galanyň depesine oklandy. Aradan bir sagada golaý wagt geçip, galanyň derwezesinden üç atly çykyp gaýtdy. Bu mahal Horezmşa emirleri, serkerdebaşsy bilen çadyrynyň öñünde durdy. Özlerine tarap gelýän atlylara gözü düşen Muhammet şa:

- Möhüriň güýjimikä derhal olary bări ugradan?.. – diýip ýylgyrdy. Emir Çakyr:
- Diňe möhüriň däldir, Aly hezret. Horezmin leşgeriniň güýji hem goşulandyr – diýdi. Atlýlar goşunyň çetine gelip, atlaryndan düşdüler. Olaryň biri atynyň jylawyny ýoldaşlarynyň birine berip, ýeke özi Muhammet şanyň depesi altın aýly çadyryna tarap gaýtdy. Ol özüne garaşyp duran şanyň garşysyna gelip, tagzym etdi-de:
- Merhemetli Horezmşa hezretleri, men Zyýaweddin äl Gurly Siziň çakylygyňza «lepbeý» diýip, ýetip geldim – diýdi.
- Iki aý mundan öň lepbeý diýmänen gelen bolsaňyz, munça adamyň gany dökülməzdi, jenap Zyýaweddin – diýip, Muhammet şa ahmyr bilen kellesini ýaýkady.
- Hatadan halas bir Allanyň özüdir, Aly hezret – diýip, Zyýaweddin başyny aşak saldy.
- Siziňki hatalyk bolsa, daýylarynyz Gyýasetdin soltan bilen Şyhabetdin hezretleriniňki dostluga dönüklik boldy. Başymya düşen müsibet – pederimiz Tekeş soltanyň wepaty zerarly ýurtda hökümdar çalyşygynda bolýan galagoplygy köşeşdirmek, tertip-düzgünü berkarar etmek bilen gümra bolup ýören wagtymyza soltan Gyýasetdin biziň tabynlygymyzdaky birnäçe galalary basyp alypdyr. Mundan başga-da biziň tagtymyza dawagär Hinduhana hossar çykyp, oňa Merwi alyp beripdir. Onuň öñki dostluk gatnaşyklarymyzy unudyp, duşmançylykly herekete geçeni üçin biz bări goşun çekip gelmäge mejbur bolduk. Meniň Sizi çağyrmagymyň sebäbi hem şol öñki dostlugymyzy gaýta dikeltmek bilen baglydyr. Siz daýylarynyz bilen biziň aramyzda dostluk ilçisi bolup, şu haýyrly işi ýola goýsaňyz, iki tarap üçin hem uly bähbitdir. Gadymda danyşmentleriň biri «Iň gowy uruşdan iň

ýaman parahatçylyk peýdalydyr» diýipdir. Gepim, teklibim makulmy size?

– Elbetde makul, Aly hezret. Men aramyzda dostlugyň dikeldilmegi üçin elimden gelen tagallalarymy ederin – diýip, Zyýaweddin söz berip, hoşlaşdy. Ol şol günüň özünde goşunyny alyp, şäherden çykyp gitdi. Nyşapur ýene-de Horezmiň tabynlygyna geçdi. Täjeddin Alyşanyň ýene-de öñki ýerine oturmak tamasy bardy. Emma bu sapar Horezmşa Nyşapura waly edip ejesiniň Kezlik han atly garyndaşyny belledi. Alyşaga «Inim, sen meniň ýanymda bol» diýip, ony goşunyň bir ganatyna serkerde edip goýdy.

Muhammet şa Nyşapurda Zyýaweddin äl Gurlynyň berip giden sözünüň netijesine garaşdy. Emma hiç hili netije bolmady. Söz berip gidiň gara başyny gutarmak üçin «lepbeý» aýdyp gelendigine şundan soñ düşünen Horezmşa goşunu Sarahsa tarap çekdi. Sarahsda oturan gurlylaryň dikmesi emir Zeňgi kyrk gün gabawdan soñ aman diläp, goşunu bilen şäherden çykyp gidip, Merwerutda duran gurlylaryň ýene bir emiri Muhammet Jarbegiň başçylygyndaky leşgere goşuldy. Sarahs ýene Horezmiň tabynlygyna geçdi. Horezmşa şähere girmedi, köşge-de barmady. Galanyň öñünde, goşunyň arasynda özuniň çadyrynda, nobatdaky ýörişden öñ, iki-uç gün dynç almagy makul görди. Ol emir Çakyra:

- Emir, sen Sarahsyň Horezmşalar tarapyndan näçe gezek alnandygyny bilýärmiň? – diýip gülümjiredi.
- Pederiňiz Tekeş soltanyň iki gezek alanyny bilýän, Aly hezret. Ondan öñem birki sapar alınan bolmaly.
- Indi ony saňa berýärin. Adalatly waly boljak bol.
- Aly hezret, merhemetiňiz üçin teşekkür. Ýone men Siziň ýanyňyzda goşunda gulluk etsem...
- Gullugy şu ýerde edersiň. Häzir ýanyňa ýeterlik adam alyp, şähere gir, köçeleri aýlanyp, adamlaryň bize garaýsyny bil. Köşge baryp, içini barlaň, näme bar, näme ýok, bar zady sypyryp alyp gidipmi, görün! Onsoñ meniň ýanyma şäheriň kethudalaryndan dört-basisini goýber.

Emir Çakyrdan baş egip, şanyň çadyryndan çykdy. Ol ätiýajy elden bermän, ýuze golaý atly bilen şähere tarap ugrady. Açyk duran

derwezäniň aňyrsynda daşary seredip duran adamlar şahere tarap gelýän bir topar atlyny görenden zym-zyýat boldular. Elden-ele geçiberip, telim talanan şäheriň ilaty gapylaryny temmeläp, köçede görünmediler. Emir Çakyr atylary bilen köşgүn öňüne baranlarynda olary ona golaý ak we çal sakgally, kelleleri ak selleli we gyrma telpekli adamlar garşıy aldylar. Emir Çakyryň yşaraty bilen hemmeler atdan düşdüler. Emiriň özi bolsa ýaşulylar bilen ýekän-ýekän görüşip soraşdy. Adamlaryň öñünde duran, boýdan başa ak geýnen uzyn boýly, ak ýüzli moysepid kişi özünü Şeýhulyslam diýip tanyşdyryp, emir Çakyra ýüzlendi:
– Muhterem beg, Sizem özüñizi tanyşdyrsaňz, onsoň Size arzymyzy aýtsak.

-Tagsyr, men Horezmşa hezretleriniň gulamy emir Çakyr bolýaryn. Siz arzyňyzy maňa däl, Horezmşa hezretleriniň özüne aýdyň. Ol hezret bize şäheriň kethudalaryndan dört-bäs kişini meniň ýanyma iberiň diýip, tabşyrdy. Häzir ol şäherden daşarda özüniň çadyrynda sizlere garaşyp otyr. Siziň arzyňyzy Horezmşa hezretleri diňlärem, bitirerem. Indi sizlerem biziň haýyışymyzy diňläň. Ilatyň gapylaryny temmeläp, öýlerinden çykman oturmaklary bizi zalyň talaňçy diýip düşünýändikleri sebäpli bolsa gerek. Ilata biziň hiç hili ýamanlygymyz ýok, ýagşylygymyz bar. Siz şuny düşündiriň, öýlerinden çyksynlar, işli-işi bilen bolubersinler.

– Makul. Biz dört kişi bolup, ol hezretiň huzuryna bararys. Galanlarymyz Siziň aýdanyňyzyň ugruna çykarlar – diýdi Şeýhulyslam – şu golaýda atlarymyz bar.

Şeýhulyslam adamlary bilen atlarynyň duran ýerine, emir Çakyr nökerleri bilen köşge ýoneldiler. Sarahsyň köşgi Horezmşalaryň köşgi ýaly haýbatly, kaşaň däldi. Emir nökerleriniň ýarysyny gorag hökmünde daşarda goýup, içeri ýarysy bilen girdi. Olar meýlisler eýwanyna girenlerinde emir ol ýerdäki tagt pisint kürsä geçip oturdy-da, on nökeri köşgiň içini barlamaga iberdi. Köşgүn otaglary-da köp däl eken, nökerler olary ýekän-ýekän dörüp çykdylar. Daşyndan gulplanan haremhanada oturan iki gýrnakdan başga tapan zatlary bolmady. Nökerler olary meýlisler eýwanyna alyp gelenlerinde bir almany ikä bölen ýaly biri-birine juda meňzeş görmegeý gyzlara gözü düşen emir

Çakyryň könlünde gapyl ýatan höwes oýandy. Şol wagt Horezmşanyň «Adalatly waly boljak bol» diýeni ýadyna düşdi-de, gyzlaryň ykbaly bilen gzyklanyp başlady. Gyzlaryň özleriniň aýtmaklaryna görä olar daşardan getirlen gyrnaklar däl eken, şu ýerli bir dükandaryň Aýşe-Patma atly ekiz doglan gyzlary eken. Gyzlaryň kakasy Hasan dükandar waly emir Zeñgi bilen gatnaşykly dost eken. Nämedir bir zat sebäp bolup, emir Zeñgi ikinji ýaş aýalyny dükandardan güman edýär. Şeýlelikde dostluk duşmanlyga öwrülýär. Waly häkimiýet elinde bolanson dükandary baş ýyl salgyt tölemändir diýip, zyndana salýar, gyzlary Aýşe-Patmany gyrnak etmek maksady bilen köşge getirdýär. Gyzlaryň bagtyna olar getirlen günü waly atdan ýykylyp, bili agyryp, aýagy şikeslenip ýatyp galýar. Şu arada-da şäher gabalýar. Derdinden gutulyp, aýaga galanyndan soň şäheri taşlap çykyp gitmeli bolýar.

-Bizler haremde dört gyzdyk. Waly iki gynnagyny maşgalasy bilen bile alyp gitdi. Nähe üçindir bizi galdyryp, daşymyza gulplap gitdi – diýip, Aýşe gürrüñiniň soñunda aýtdy.

– Haýsy köşge barsaň daşyndan gulplananlar çykyp dur-how - diýip, emir Çakyr ýigitlerine Merwde Nedir begiň hem gulplananyny ýatlatdy. Soňra gyzlara garap:

– Aýşe jan, Patma jan! Indi sizler azat bolduňyz. Häzir şu ýere zyndandan kakaňzy hem alyp gelerler – diýip, yüzbaşy serkerdä bir topar bilen zyndana baryp Hasan dükandary alyp gelmegi buýurdy. Serkerde çykyp barýarka bir zat ýadyna düşen ýaly yzyna öwrülip:

– Emir jenaplary, zyndanda başgada adamlar bolsa olaram boşadalymy? – diýip sorady.

Emir Çakyryň gahary geldi:

– Seniň kelläň işleyärmى? Ol ýerdäki beýleki adamlaryň arasynda ogrularyň, adam öldürenleriň, başga-da agyr jenaýat edenleriň ýokdugyny nirden bilyäň! Soň beýlekileriň kimdigini anyklap, boşatmaga degişlisi bolsa boşadarys. Häzir sen aýdylanyny et, bar tizräk!

Yüzbaşı goluny gursagyna goýup, «lepbeý» diýip, daşary ylgady, daşardaky nökerlerden bir toparyny alyp, zyndana bakan haýdady. Kakalarynyň geljegine umyt baglap oturan gyzlaryň

gözleri gapydady. Umytlarynyň wysal bolan pursady ýetip, ýüzbaşy bilen Hasan dükandar gapydan girip geldiler. Gyzlar kakalaryny görenden ikisi iki ýanyndan onuň boýnundan asyldylar. Dükandar gyzlaryny gujaklap durşuna kürside oturan emir Çakyra başyny egip salam berdi. Soňra:

-Aglamaň, ezizlerim, aglamaň. Ine, soňy haýyr boldy – diýip, gyzlaryny köşeşdirdi. – Baryň, indi ýeriňizde oturyň. Men emir jenaplaryna minnetdarlygymy aýdaýyn.

Gyzlar baryp ýerinde oturdylar. Dükandar emiriň garşysyna ýakynrak baryp, oňa ýüzlendi:

-Merhemetli emir jenaplary, meniň yzymdan iberen serkerdäňiz Siziň buýrugyňz bilen azat edilýändigimi aýtdy. Meniň Size minnetdarlygymyň çägi ýok. Siziň bu ýağşylygyňzy men nädip gaýtarjagymy bilemok. Entek şu ýerde bolsaňyz, näme ýumuşyňyz, näme islegiňiz bolsa men hyzmata taýýar, jenap emir.

Emir Çakyr dükandaryň sözünü çalarak ýylgyryp diňledi-de:

-Jenap Hasan beý, entek däl, men Horezmşa hezretleriniň emri bilen Sarahsa waly bellendim. Nesibäm göterilýänçä şu ýerde bolaryn. Şu döwrüň içinde bize hyzmat etseňizem, gatnaşyk saklasaňyzam men garşy däl. Çünkü meniň ýaş aýalym ýok, şonuň üçin Siziň bilen gatnaşmakdan gorkamok – diýip degişdi. Dükandar emiriň soňky sözünüň degişmedigini bilse-de hyjyl boldy, gyzardy:

-Waly jenaplary, ol gep töhmetden başga zat däldi. Emir Zeñginiň uly aýalynyň kiçi aýalyny betnam etmek üçin toslap tapan gepidi. Zeñgi-de oňa ynandy – diýip dükandar maňlaýynda peýda bolan der damjalaryny eliniň arkasy bilen sylip goýberdi. Emir Çakyr degişmesi bilen dükandara gaty gyjalat berenine düşündi-de:

-Men-ä, size degişip aýtdym, onuň üçin gyjalat çekmäň. Durmuşda şolar ýaly töhmetleriň hem adamy heläkleýän wagtlary bolýar. Siziňkiň soňy ine, gowy boldy – diýdi. – Indi gyzlarynyzy alyp, öýüňize baryň, maşgalaňyzy begendiriň. Hasan dükandar emir Çakyra ýene-de minnetdarlygyny aýdyp, gyzlary bilen köşkden çykyp gitdiler.

Bu wagt Horezmşanyň huzuryna gidenlerinden beýleki ýaşulylar birnäçe temmeli gapylary açdyryp, ýagdaýyň gowulykdygyny

düşündirdiler hem-de açylan öýlerdäki adamlary ýagdaýy habar bermek üçin köçelere ugratdylar. Şonlukda adamlar öýlerinden çykyp, köçelerde janly hereket başlandy...

Şeýhulyslam başlyklaýyn Horezmşanyň huzuryna baran ulamalar güler ýüz bilen garşy alyndy. Horezmşa olary çadyryna teklip edip, öňlerine naz-nygmatly saçak ýazdyrdy. Şeýhulyslam görkezilen hezzet-hormat üçin minnetdarlyk bildirip, esasy gürrüne geçdi:

– Merhemetli Alaweddin Muhammet Horezmşa hezretleri! Biz Siziň goşun çekip, Sarahsa gelmegiñizi, şäheri gurylardan azat etmegiñizi hoş gördük. Emma şäher kyrk günlär gabawda bolany üçin daşardan azyk öňümlerini getirmeklige mümkünçilik bolmady. Bazarlarymyz hiç zatsyz gugaryp galdy. Ätiýaçsyz adamlaryň iýer-içere zady galmadı. Şonuň üçin goşunuň bir çete çekip, daýhanlaryň şähere girmegine ýol açyp bermegiñizi towakga edip, huzuryňza geldik.

Horezmşa seýhulyslamyň aýdanlaryny makullamak bilen başyny atyp diňledi. Soňra:

-Muhterem ulamalar, siziň bu haýyşyňzy şu günüň özünde berjaý ederis – diýdi. – Goşunuň çete çykarsak, menem bu ýerde ýeke çadır dikip oturmaýyn, şähere, köşge iki-uç gün bolsa-da baraýyn. Biz size Çakyr ät Türk diýen emirimizi waly belledik. Bu kararymyzy jar çekdirip, ilata mälîm edeli. Onsoň emir Çakyryň walylyk häkimiyétini ornadyp, bizeň, siziň rugsadyňyz bilen Horezmine gaýdarys.

Horezmşanyň sözünden kanagatlanan ulamalar oňa minnetdarlyk bildirip, yzlaryna dolandylar. Horezmşa hem ulamalara aýdanlaryny berjaý edip, ýurduna gaýdarman bolup duranynda gurylaryň ilçileri geldiler. Muhammet şa ilçileri köşgüň meýlisler eýwanynda kabul etdi. Adatdaky edep kadalaryny berjaý edenlerinden soň ilçileriň baştutany Horezmşaga yüzlenip şeýle diýdi:

-Muhterem Allaweddin Muhammet Horezmşa hezretleri! Soltanymyz Gyýasetdin äl Gurly hem-de inisi sultan Şyhabetdin äl Gurly hezretleri Siziň bilen parahatçylykda ýaşaşmaklygyň şertleri hökmünbe Horasanyň ýarysyny bermegiñizi, mundan başga-da su soňky ýörüşüñiziň dowamynda biz tarapdan çekilen zyýanlary

tölemeğiniz teklip edýärler. Eger-de şu teklibi kabul etmeseñiz hazır Hindistanda turan gozgalaň ýatyrmak üçin giden Şyhabeddin hezretleri gaýdyp geleninden soñ üstüñize uly goşun çekiljekdir.

Horezmşa ilçi güftarlyk edýärkä oña kinaýaly garaýış bilen seredip oturdy. Soñunda:

-Bolanymy şu? Soltanyňza ýene başga zatlar gerek dälmikä? Belki, Horezminiň ýaryny almagy isleýändir? – diýdi. İlçi:

-Eger aýylan teklibi kabul etmeseñiz Horezminiň ýaryny däl, baryny hem alaýmaklary mümkün. Şonuň üçin «Zyýanyň ýaryndan gaýdan hem peýda» diýip, teklibi kabul ediberiň, Aly hezret! – diýdi.

– Maslahatyňz üçin teşekkür, jenap ilçi – diýip, Horezmşa ajy ýylgyrdy. – Soltanyňza baryp aýdyň, biriniň elindäki zadyny almak üçin hereket edenleriň, öz elindäki zadyny ýitiren ýagdaýlary hem taryhda bar. Belki, şu ýagdaýyň gaýtalanaýmagy hem ahmal. Indi size jogap, gaýdyberiň! -diýip, Horezmşa ýerinden turdy.

Ilciler hem gep-gürrüsiz çykyp gitdiler.

Şol günüň ertesi Horezmşa hem Sarahsyň ulamalary, kethudalary bilen hoşlaşyp, agyr goşunyň başynda ata Watan-Horezme tarap ýola rowana boldy.

Horezmşa ýol ugruna gurylaryň basyp alan galalary Abuwerd bilen Nusaýy gylyç bilen däl-de, nama bilen gaýtaryp aldy. Ol şol galalardaky gurylaryň dikmelerine gandöküşikligi islemeseler goşunu bilen galadan çykyp gitmeklerini teklip edip, öñünden namalar gönderdi.

Horezmşanyň agyr goşunyna garşylyk görkezmäge güýçleriniň ýetmejegine gözleri ýeten gurylar galalary taşlap, çykyp gitdiler.

Abuwerde ýetip, dynç almak üçin goşun goş ýazdyrdy. Ine, şu ýerde-de aga-ininiň biri-birine bolan garaýıslary ýüze çykdy. Muhammet şa inisi Täjetdin Alyşany Horasanyň merkezi Nyşapura, öñki eýelän wezipesine goýman, gelip-gelip bir kiçijik sebit bolan Abuwerde waly belledi.

Horezmşanyň bu eden işine bir hili bolan Alyşa gaharyny içine ýuwdup, agasyna ýüzlendi:

-Aly hezret, men Nyşapuryň walysy bolmakdanam, özüñiziň aýdanyňyz boýunça, Siziň ýanyňyzda bolmagymy özüme uly mertebe bilip, begenip gelýärdim. Entegem men Siziň ýanyňyzda bolubereýin. Abuwerde ol agsak serbazy waly edip goýsaňyzam dolandyrar.

Muhammet şa geplemän, inisine bir salym tiňkesini dikip oturdy. Onuň bu kinaýaly garaýsy Alyşaga düşnükli jogapdy. Soňra barybir aýtjagyny aýtdy:

– Bolýar, sen meniň ýanymda, goşunda bolasyň gelýän bolsa şol agsak serbazy waly belläp, seni onuň ýerine serbaz edip goýaryn. Bolýamy şeýtsek? – Alyşanyň ýüzi üýtgäp gitdi – Sen näme «Patyşanyň emri wajyp» diýen düzgüni bileňokmy? Gepi ulaldyp oturmaly. Häzirlikçe şu ýerde bolarsyň. Soň görübereris.

Alyşa golunu gursagyna goýup, başyny egdi.

Horezmşanyň bu oýnunyň ýöne ýerden däldigini Alyşa soň oýlanyp, özüce netije çykardy. Şalar hemise tagta hukugy bar adamlary howply hasaplap, paýtagtdan daşda saklaýarlar. Muhammet şa hem Alyşany Nyşapurda goýup gaýtmadygyna ýolda ökünip, Abuwerdde galdyran bolmaly.

Muhammet şa Nusaýda-da goşuna iki gün dynç berdi. Emirleriniň birini waly belläp, ýurda tarap ýolunu dowam etdirdi. Taryhy proza